

□ **Görkəmli sarkarda Cəmşid Naxçıvanskinin Naxçıvan şəhərindəki ev-muzeyində orijinal bir fotosəkil var. Bu tarixi fotosəkil ilk dəfə 2004-cü ildə “Şərqi qapısı” qəzetində çap etdirmişik. Elə həmin yazıda bildirmişdik ki, bu fotosəkillə bağlı araşdırmalara başlamışıq. İndiyədək bir çox kitablarda, jurnallarda və muzeylərdə maraqla qarşılanan bu fotosəkiləki şəxsiyyətlərin bir neçəsi dəqiqləşsə də, axtarıslara, araşdırmalara son qoyulmamışdı. Biz istəyirdik, həmin şəxslərin kimliyi dəqiq müəyyənləşdirilsin. Çünki hiss edirdik ki, müəyyənləşdirmədə ehtimallar da var. Artıq bir ay olar ki, araşdırmalarımıza son nöqtə qoyulub. 2004-cü ilədək az adamın gördüyü bu fotosəkiləki şəxslərin kimliyi və fəaliyyəti haqqında öyrəndiklərimizi oxucularla da bölüşmək arzusundayıq.**

Qeyd edək ki, axtarıslarımızın uğurlu nəticələnməsinə “Avrasiya Gündəliyi” portalındakı müsahibə səbəb oldu. Bu ilin iyun ayında Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının IV Qurultayı keçirildi. Qurultaya gələn nümayəndələrdən biri də İrəvan xanlarının qürbətində yaşayan varislərindən olan Turhan Turqut idi. Onun “Avrasiya Gündəliyi” portalında müsahibəsi çox maraqla qarşılanmışdı.

Turhan Turqutun müsahibəsi, bir növ, ümumi xarakter daşıyırdı. Yəni o, İrəvan xanlarının şəcərəsinin dərinliyinə getməyərkək, bəzi maraqlı, vacib məqamlardan söhbət açmışdı. Necə deyərlər, maraqlı mənə də güc gəlirdi. Çünki Naxçıvan xanlığının tarixini araşdırarkən İrəvan xanlığı ilə bağlı bəzi məsələlər mənim üçün də aydınlaşmışdı.

Turhan Turqutla elektron poçt vasitəsilə tanışlıqdan sonra bir müddət hər gün məktublaşdıq. Onun haqqında bir az sonra...

Məqalədə bəzi məsələlərə daha ətraflı aydınlıq gətirmək üçün İrəvan xanlığının tarixinə qısa da olsa, ekskurs edək.

Bir çox arxiv mənbələrindən və İrəvan xanlığına aid yazılmış kitablardan məlum olur ki, Həsənəli xan Qacar 1755-1759-cu illərdə İrəvan xanlığını idarə etmişdir. “İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi” (Bakı, 2009, səh. 53) monoqrafiyasında öz əksini tapan Həsənəli xanın İrəvanın yerli Qacarlardan olduğu haqqında məlumatı bir sıra mənbələr təsdiqləyir. Orada qeyd edilmişdir ki, Həsənəli xan Qacar hələ Nadir şah dövründə İrəvan hakimi olmuş və şah tərəfindən cəzalandırılaraq hər iki gözü çıxarılmışdı. 1759-1760-cı illərdə onun qardaşı Hüseyin xan Qacar əvəz etmişdir.

Burada bir haşiyə çıxmaq maraqlı olardı. Şəcərəşünas alim Ənvər Fərəcov “İrəvan xanları, onların mənşəyi, nəsiləri” adlı məqaləsində (Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin xəbərləri, 6-cı buraxılış, Bakı, 2007, səh. 71-77) yazır: “Həsənəli xan İrəvanı yenidən qurmuş, iqtisadiyyatını dirçəltmiş, əhalisini yaxşı yaşama təmin etmişdi. Həsənəli xanın Məhəmməd xan, Məhəmmədəli xan adlı oğulları vardı”.

Ənvər Fərəcov məqaləsini farsdilli sənədlər əsasında hazırladığından buradakı məlumatlar yenidir. Onun yazdığından məlum olur ki, 1827-ci ilin iyununda Naxçıvanda Abbasabad qalasında gedən döyüşlərdə 4 min bəxtiyarı və azərbaycanlı sərbzirlərə Məhəmməd xan başçılıq etdirmiş. Rusiya qoşunları qalını tutandan sonra

onu da Tiflisə əsir aparmışdılar.

Tədqiqatçı-alim Həsənəli xanın və Hüseyin xanın atasının Xəlil xan olduğunu da qeyd etmişdir. Bu, həmin Xəlil xandır ki, 1751-1755-ci illərdə İrəvana xanlıq etmişdir.

İrəvan şəhərində anadan olan Hüseyin xan mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. O, qurucu, səxavətli bir xan olmuşdur. Hətta o, İrəvan şəhərini yenidən qurmaq üçün Xoy xanlığının baş memarı Mirzə Cəfəri dəvət etmişdi. Bu haqda “İrəvan xanlarının diplomatik məktubları” külliyyatında ətraflı məlumat vardır. Görkəmli Azərbaycan memarı Mirzə Cəfər Xoylu məşhur Yeni Xan Sarayını tikmişdir.

Azərbaycan memarlığının nadir incilərindən olan Göy məscidi Hüseyin xan tikdirdiyi üçün bu məscid onun şərəfinə hələ sağlığında və sonralar da Hüseyin xan məscidi adlanırdı. Həmin məscidi 1988-ci ildə erməni vandalları yandırmışlar.

1783-cü il noyabrın 9-da qiyamçılar Hüseyin xanı öldürmüşlər.

Hüseyin xan Naxçıvan xanı I Kalbalı xanın və Xoy xanı Əhməd xanın qayınatası idi. Hüseyin xanın Qulaməli xan, Məhəmməd xan və Məhəmmədqulu xan adlı oğulları, Tükəzban xanım və Səltənət xanım adlı qızları olmuşdur. Digər övladları da ola bilər, hələlik kameral siyahılarda yuxarıda qeyd etdiklərimizin adlarına rast gəlməmişik.

Qulaməli xanın 15 yaşı vardı. Atasının ölümündən sonra onu xanlıq taxtına əyləşdirmişlər. Və o, cəmi 8 ay hakimiyyətdə qala bilmişdir. 1783-cü ildə hakimiyyətə gəlsə də, 1784-cü ilin yayında saray çevrilişi zamanı qətlə yetirilmişdir. Onun yerinə 12 yaşlı Məhəmməd xan (bəzi mənbələrdə Məhəmmədhüseyn yazılıb – müəllif) təyin olunmuşdur. Məhəmməd xan da atası Hüseyin xan kimi qurucu və xeyirxah bir xan olmuşdur. O, yeznələri naxçıvanlı I Kalbalı xanla çox vaxt eyni diplomatiya apardığından Fətəli şahın qəzəbinə gəlmiş və 1806-cı ildə tutulub Tehran həbsxanasına aparılmışdı. Qeyd edək ki, o, hələ Ağa Məhəmməd şah Qacarin da hakimiyyəti dövründə həbs edilmişdi. Sənədlərin dili ilə desək, Məhəmməd xan 1784-cü ildən 1805-ci ilin iyununa qədər İrəvana xanlıq etmişdir (1797-ci ildə üçaylıq fasilə olub).

Məhəmməd xanın Rzaqulu xan, Həsənəli xan, Hüseyin xan və Məhəmmədhüseyn xan adlı oğulları olmuşdur.

Ənvər Fərəcovun yazdığına görə, onların üçü şair olub. Qeyd edək ki, Xəlil xanın 3-cü oğlu Məhəmmədhəsən xanı 1783-cü ildə

qardaşı Hüseyin xanla birlikdə öldürmüşlər.

Ənvər Fərəcovun araşdırmalarında İrəvan Qacarlının bu qolu Ziyadlılar kimi qeyd olunmuşdur. Bəzi kitablarda onlar Dəvəli Qacarlar kimi yazılmışdır. Xarici ölkələrdə yaşayan varislər isə Turqutlar olduqlarını yazırlar. Bizcə, irəvanlı Hüseyin xan Dəvəli Qacarlardandır. Hər halda bunun ciddi araşdırmaya ehtiyacı var. Çünki İrəvan xanlığında Dəvəli şəhəri olub və sovet hakimiyyəti illərində bu şəhəri Ararat adlandırbılar.

1806-cı ilin dekabrından 1827-ci il oktyabrın 13-dək İrəvana xanlıq edən Hüseyin xan Qacarin və qardaşı Sarı Aslanın (Həsən

şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Onun İrəvan şəhərində 1860-cı ildən gördüyü işlər haqqında o dövrün mətbuatı da ətraflı məlumat verir. Abbasqulu xan dövrünün ziyalı kimi tanınmış, İrəvan Şəhər Dumasına üzv seçilmişdir (1882-1899). O, maarifçilik işlərində də öz maddi köməyini əsərgəməmişdir. Abbasqulu xan İrəvan rus-türk məktəblərinin fəxri nəzarətçisi vəzifəsini daşımaqla bərabər, xeyriyyəçilik də etmişdir. Onun haqqında “Qafqaz təqvimi”ndə və “Qafqaz” qəzetində belə materiallara daha çox rast gəlirik. Abbasqulu xan Naxçıvanla çox bağlı olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İrəvanın Dəvəli Qacarlını Naxçı-

1919-cu ilin yanvar ayında Naxçıvan Araz-Türk Respublikasının xarici işlər naziri vəzifəsində işləmişdir. 1919-cu ilin avqustdan Naxçıvan şəhərində yerləşən Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorunun köməkçisi işləyən Bəhrəm xan həmin ilin sonunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirliyinin Lənkəranda tam səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edilmişdir. 1920-ci ildən İrana mühacirətə gedən Bəhrəm xan Səlməsda və Təbrizdə yaşamışdır. O, Culfa-Təbriz dəmir yolunda yoxlayıcı işləməklə bərabər, həm də “Müstəqil Qafqaz” təşkilatının üzvü olmuşdur.

Fotosəkilə ikinci cərgədə

zabit kimi hərbi xidmətə başlamışdır. Türkiyə ordusunun apardığı döyüşlərdə fərqlənən Hüseyin xan “Dəmir Hilal” nişanı ilə təltif edilmişdir. Sonrakı döyüşlərdə şücaətinə görə onu “İstiqlal” medalı ilə təltif etmişlər. Müharibə qurtardıqdan sonra Ankarada mühafizə alayında hərbi xidmətini davam etdirmişdir. 1930-cu ildə hava qüvvələrində hərbi xidmətə başlayan Hüseyin xan iki illiyə Fransaya ezam olunur. 1932-ci ildən 1946-cı ilədək hərbi təyinatların yetiştirilməsində əlindən gələni əsərgəmir. O, Türkiyənin hava qüvvələrində çox sevilən, əfsanəvi bir zabitdən çox, həm də dərin zəkası ilə tanınır.

xandır) arvadı Tovuz xanım Naxçıvanskaya İsmayıl xanın oğlu Bəhrəm xanın qızıdır. Tovuz xanımın anası Cənnaz xanım general-mayor II Kalbalı xanın qızıdır. Məmmədqulu xanla Tovuz xanımın 7 övladı olub: Naxxanım, Yəmənət xanım, Mehdiqulu xan, Əfşan xanım, Allahyar xan, Davud xan və Nəcəf xan.

Allahyar xan 1919-cu ildə Naxçıvanda erməni daşnaklarına qarşı mərdliklə vuruşmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində o, Leninqrad-da (indiki Sankt-Peterburqda) Tibb İnstitutunda oxumuşdur. 1937-ci ildə repressiyanın qurbanı olmuşdur.

Bu gün dünyanın ən gözəl və abad şəhərlərindən biri olan Naxçıvanın mərkəzində Cəmşid xan Naxçıvanskinin ev-muzeyi yerləşir. Hər dəfə böyük salona gələndə bu tarixi fotosəkilin qarşısında dayanıram. Bir an ərzində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın azadlığı, müstəqilliyi uğrunda qəhrəmanlıqla döyüşmüş mərd oğulları xəyalən xatırlayıram... Bu tarix çox-çox qədimdir, zəfərlidir, faciəlidir. Məşhur polyak bəstəkarı Fridrix Şopenin 1837-1839-cu illərdə bəstələdiyi “Matəm marşı”nın sanki kədərli laddlarını eşidirəm... Burada böyük hüzn və dərin lirizm var...

Bu yerə dahi dövlət xadimi, müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, ümummilli lider Fəxrət Əliyevin müdrik kəlamı daxilimdə böyük, sönməz aydınlıq yaradır: “...İrəvan xanlığı var, Naxçıvan xanlığı ilə İrəvan xanlığı bir-biri ilə çox bağlı idi. İndi ermənilər deyirlər ki, yox, orada ermənilər olubdur. Amma, həqiqətən, İrəvan xanlığıdır. Naxçıvan xanlığını siz dərinləndirib, mütləq İrəvan xanlığına gəndib çıxacaqsınız. İrəvan xanlığı haqqında Ermənistanda tapmadığımız materialları Rusiyanın arxivlərində, Sankt-Peterburqda, rus imperiyasının arxivlərində tapacaqsınız və görəcəksiniz ki, dünyada nələrdə var”.

Yuxarıda haqqında söhbət açdığımız tarixi fotosəkil də İrəvan və Naxçıvan xanlarının bir-birlərinə çox yaxın və mehriban olduqlarını təsdiqləyən orijinal arxiv sənədidir. Fotosəkilin arxasında çəkildiyi tarix rusca qeyd edilmişdir: Naxçıvan, 1906.

Abbasqulu xan hər iki tərəfin ağsaqqalı sayılırdı. Bizim sonunda bir arxiv sənədinin yazı çatdırıldığı əhvalatı qürurla xatırlayıram. General-adyutant Hüseyin xan Naxçıvanski qardaşları Rəhim xana və Cəfərqulu xana külli miqdarda pul göndərmiş ki, İrəvanda Abbasqulu xana çatdırınsın. O, İrəvan ətrafındakı torpaqları alsın, imkan vermasın ermənilərin almağına. Abbasqulu xan Naxçıvanskiyə İrəvanda səlahiyyətli nümayəndəsi idi. Biz bu tarixi fotosəkiləki şəxsiyyətlərin kimliyini Türkiyənin İstanbul şəhərində yaşayan Turhan Turqutun köməkliyi ilə araşdırıb sona yetirdik. Amma buradakı hərbiçilərin, döyüşçülərin həyat və fəaliyyətlərinin xeyli hissəsi öyrənilməmiş qalır. Necə deyərlər, tədqiqatçı axtarı yollarında görək.

Musa QULİYEV,
AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Tarixi fotosəkil bələdçilik edir

Naxçıvan və İrəvan xanlarının ailələrinin birlikdə fotosəkil. Naxçıvan, 1906-cı il

xanın) Hüseyin xanla qohumluğu haqqında hələ ki, baxdığımız sənədlərdə məlumata rast gəlmirik. Gürcüstan Milli Arxivində İrəvan xanı Məhəmməd xanın qardaşı Məmmədqulu xana məxsus olan bir arxiv qovluğunda onun hərbi ikinci həyat yoldaşı Tərhan xanımdan 7 övladı olub: Kərim xan, Əli xan, Həsən xan, Xanlar xan, Fəxrətə xanım, Gövhərtə xanım və Tacı xanım. Haqqında söhbət açdığımız fotosəkilə Abbasqulu xandan sağda oturan onun qızı Gövhərtə xanımdır, qucağındakı uşaq oğlu Əziz xandır. İkinci cərgədə solda ayaq üstə dayanan ikinci şəxs onun həyat yoldaşı Bəhrəm xan Naxçıvanskiyədir. Bəhrəm xan 1872-ci ildə Naxçıvan şəhərində İsmayıl xanın oğlu Aman xanın ailəsində anadan olmuşdur. Anası Xanbikə Xurşidbanu Natəvanın qızıdır. Uşaqılıq illəri 1886-cı ildən etibarən Şuşada keçmişdir. 1899-1904-cü illərdə Naxçıvan şəhər polis pristavının köməkçisi işləmişdir. 1898-1903-cü illərdə Naxçıvan şəhərindəki müsəlman ibtidai məktəbinin fəxri nəzarətçisi də olmuşdur. Bəhrəm xanın kolleq, katib, assessor, titulyar müşavir, yəni saray müşaviri olması haqqında da məlumat vardır. O, 1906-1909-cu illərdə Naxçıvan şəhərinin starostası olmuşdur.

Bəhrəm xandan sağda ayaq üstə duran Abbasqulu xanın oğlu Həsən xandır. Onun qarşısında oturan qadın həyat yoldaşı Nuraleyin xanımdır. Rus hərbi şərqşünası K.N.Smirnov yazır ki, Abbasqulu xanın oğlu Həsən xan 1934-cü ildə İrəvanda yaşamışdır. Amma Həsən xanın oğul nəvəsi Turhan Turqutun dediyinə görə, onun ata babası Həsən xan 1927-ci ildə İrana, sonra isə Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

Sözarası deyək ki, bu tarixi fotosəkilin doğru-dürüst araşdırılmasına Turhan Turqut köməklik göstərmişdir. Onun dediyinə görə, Həsən xan 1898-ci ildə Bəhrəm Mirzə Qacarin qızlarından Nuraleyin xanımla ailə qurmuşdur. Bu nikahdan beş uşaqları olub: Hüseyin xan, Fərid xan, Ruhsarə, Sami və Adilə xanım.

Həsən xanın böyük oğlu Hüseyin xan 1900-cü ilin noyabr ayında İrəvan şəhərində doğulmuşdur. O, İrəvanda gimnaziyanı bitirmişdir. 1917-ci ilin oktyabr ayında (köhnə təqvimlə), Rusiyada hökumətin yıxılmasından sonra erməni daşnaklarının terrorundan yaxa qurtarmaq üçün Həsən xan ailəlikcə Naxçıvana köçmüşdür. Bir müddət Naxçıvanın müdafiəsində döyüşən Həsən xanın oğlu Hüseyin xan sonralar Türkiyəyə getmiş və Osmanlı ordusunda

1960-cı ildə ona general hərbi rütbəsi verilir. Sonralar istefaya çıxan Hüseyin xan 1971-ci ildə Ankarada vəfat etmişdir.

Hüseyin xan 1936-cı ildə Ləman adlı qızla ailə qurmuş, Nur və Turhan adlı iki uşağı olmuşdur. Onlardan biri – 1940-cı ildə doğulan Nur Ümit Arık adlı diplomatla ailə qurmuşdur. Digəri Turhan Turqutdur ki, 1946-cı ilin iyul ayında Türkiyənin İzmir şəhərində doğulmuş və Ankara Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir.

Fotosəkilə ön cərgədə soldan birinci Abbasqulu xanın oğlu Xanlar xandır, qucağındakı oğludur. Abbasqulu xanın qarşısında oturan isə sonbeşik qızı Tacı xanımdır. Maku sərdaşının nəvəsi Əlixanla ailə qurmuşdur. Maraqlı üçün deyək ki, Əlixanın anası general-mayor II Kalbalı xanın qızı Şahbəyimdir.

Abbasqulu xandan solda oturan qızı Fəxrətə xanımdır. Arxa cərgədə solda ayaq üstə dayanan Rəhim xan Naxçıvanski balaca qızı Xurşidlə, ondan sağda isə Fəxrətə xanımın həyat yoldaşı Cəfərqulu xan Naxçıvanskiyədir.

Fəxrətə xanımın yanındakı Cəfərqulu xanın ikinci həyat yoldaşdır. Fəxrətə xanımın qarşısında oturanlar onun qızı Nazlıbəyim, oğlu III Kalbalı xandır. Abbasqulu xanın böyük oğlu Həsən xan Türkiyənin Əskişəhərində 1956-cı ilədək yaşamış və orada da vəfat etmişdir. Onlar Türkiyədə Turqut familiyasını qəbul etmişlər. Turhan Turqutun dediyinə görə, babası Həsən xan deyirmiş ki, biz Turqutlar soyundamıq. Yəqin ki, Turqutlar Qacarlının Türkiyədə yaşayan bir qolu olmuşdur.

Abbasqulu xan İrəvanski 1905-ci ildə İrəvanda və Naxçıvanda xalqı başına toplayaraq erməni daşnaklarına qarşı vuruşmuş, müsəlmanların İrəvandan köçürülməsini qarşısını almışdır.

Abbasqulu xanın birinci həyat yoldaşı Bilqeyis xanımdan 3 övladı – 2 oğlu və 1 qızı olmuşdur. Böyük oğlu Əli xandır ki, evdə Ağa xan çağırılıb. Əli xan məşhur hərbiçi idi. 1918-ci ildə Naxçıvanın müdafiəsində vuruşmuş, sonra qardaşı Kərim xanla Kabardaya getmişdir. Onun Bülbül xanım adlı qızı olmuş və bir müddət Naxçıvanda yaşamışdır.

Abbasqulu xanın ikinci oğlu Böyük xanın (əsl adı Məmmədqulu